

5^η ΠΑΡΑΔΟΣΗ

24/11/2020

ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΘΕΩΡΗΣΗ ΤΩΝ ΣΥΝΤΕΛΕΣΤΩΝ ΤΗΣ ΓΕΩΡΓΙΚΗΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ

Στο δεύτερο αυτό μέρος θα εξετάσουμε σε ισάριθμα κεφάλαια τους τέσσερις συντελεστές της παραγωγής που συνδυαζόμενοι μεταξύ τους καθιστούν εφικτή την αγροτική παραγωγή. Η θεώρηση θα γίνει από τη σκοπιά της αγροτικής κοινωνιολογίας που νομίζουμε εμπλουτίζει τη θεώρηση των συναδέλφων γεωργοοικονομολόγων και συνδράμει ουσιαστικά στην κατανόηση των προβλημάτων του αγροτικού χώρου.

Συνεχ. Γεωργ. Πραγμ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5.

ΤΟ ΕΔΑΦΟΣ

Γεώργιος Δαουτόπουλος

Amf
2016

1. Γενικά

Τόσο κατά την πρώτη ενασχόληση του ανθρώπου με την εκτροφή των ζώων και την καλλιέργεια της γης (πριν από 11 και πλέον χιλιετίδες) όσο και σήμερα, η παραγωγή τροφίμων βασίζεται στην καλλιέργεια κατάλληλων για τον σκοπό αυτό εκτάσεων, των λεγόμενων γεωργικών εκτάσεων.

Χάρis σε τέτοιες εύφορες εκτάσεις δημιουργήθηκαν και άκμασαν περίφημοι πολιτισμοί (Μεσοποταμία) και για τη διεκδίκηση τέτοιων εκτάσεων σημειώθηκαν πάρα πολλοί πόλεμοι στη διάρκεια της μακρόχρονης ιστορίας της ανθρωπότητας.

Είναι αξιοσημείωτο ότι παρά τις τεράστιες προόδους που έχουν πραγματοποιηθεί στον τομέα της τεχνολογίας που εφαρμόζεται στη γεωργία, η σημασία του εδάφους ως βασικού συντελεστή της γεωργικής παραγωγής εξακολουθεί να δεσπόζει και να θέτει περιορισμούς στην παραπέρα αύξησή της.

Ακόμα και η καλλιέργεια φυτών χωρίς τη χρησιμοποίηση εδάφους ως θρεπτικού υποστρώματος (υδροπονία) χρειάζεται το έδαφος με την έννοια του τόπου εγκατάστασης. Ας σημειωθεί ότι η υδροπονία εφαρμόζεται σε πολύ μικρή εμπορική κλίμακα, εξαιτίας του μεγάλου κόστους της.

2019 2. Το έδαφος ως συντελεστής της γεωργικής παραγωγής

Ως έδαφος, στην αγροτική οικονομία, χαρακτηρίζεται το επιφανειακό στρώμα της γης, το οποίο υφίσταται την επίδραση του κλίματος και των μηχανικών μέσων καλλιέργειας και χρησιμεύει ως πηγή θρεπτικών συστατικών και ως στήριγμα των φυτών και των ζώων (Παπαγεωργίου, 1967).

Είναι γνωστό πως εξαιτίας ορισμένων ιδιοτήτων, μερικά εδάφη κρίνονται κατάλληλα για γεωργική χρήση ενώ άλλα, εντελώς άχρηστα ή κατάλληλα μετά από ανάπλαση ή βελτίωση.

2014 2017
Τις ιδιότητες αυτές ή τα χαρακτηριστικά των εδαφών που ενδιαφέρουν την αγροτική οικονομία μπορούμε να τα χωρίσουμε, ανάλογα με τη φύση τους, σε δύο μεγάλες κατηγορίες (Παπαγεωργίου, 1967).

90 W
2017, 2019

2.1 Φυσικές ιδιότητες του εδάφους

Στις φυσικές ιδιότητες του εδάφους περιλαμβάνονται:

α) η **μηχανική σύσταση**, η οποία αναφέρεται στην αναλογία των τριών βασικών συστατικών του εδάφους (άργιλος, ιλύς και άμμος). Η μηχανική σύσταση καθορίζει τη συνεκτικότητα ή μη του εδάφους και κατά συνέπεια τη δυνατότητα όχι μόνο της κατεργασίας του, αλλά και της γονιμότητάς του. Στοιχεία που με τη σειρά τους καθορίζουν την καταλληλότητά του εδάφους για την ανάπτυξη των διαφόρων φυτών,

β) το **βάθος**, αναφέρεται στο ύψος του διαθέσιμου επιφανειακού στρώματος από την επιφάνεια του εδάφους μέχρι το μητρικό πέτρωμα. Το διαθέσιμο βάθος επηρεάζει καθοριστικά το είδος της βλάστησης (πόες ή θάμνοι ή δένδρα),

γ) το **ύψος της υπόγειας στάθμης του νερού**, που θέτει επίσης περιορισμούς στο είδος των προς καλλιέργεια φυτών,

δ) η **κλίση** που επηρεάζει το βαθμό διάβρωσης του εδάφους και τη δυνατότητα κατεργασίας του. Κλίση 10° δυσκολεύει το όργωμα ενώ κλίση 20° και άνω καθιστά το έδαφος κατάλληλο μόνο για λιβαδοπονική και δασική εκμετάλλευση,

ε) η **έκθεση** (προσανατολισμός) της επιφάνειας του εδάφους σε σχέση με τα σημεία του ορίζοντα,

στ) το **υψόμετρο**, που σε συνδυασμό με την έκθεση επιδρούν στην εκλογή των προς καλλιέργεια φυτών αφού οψιμίζουν την παραγωγή των ίδιων φυτών στις ορεινές ή με βόρεια έκθεση εκτάσεις σε σχέση με αντίστοιχες πεδινές ή με μεσημβρινό προσανατολισμό,

ζ) το **ανάγλυφο**, εδάφη με πολλές πτυχώσεις δυσκολεύουν την κατεργασία, υπόκεινται σε διάβρωση, δυσκολεύουν ή καθιστούν αδύνατη την άρδευση κλπ. με αποτέλεσμα να προσφέρονται μόνο για λιβαδοπονική και δασική χρήση, και

η) τις **χημικές και βιολογικές ιδιότητες**, οι οποίες αναφέρονται στην περιεκτικότητα του εδάφους σε θρεπτικά στοιχεία και μικροοργανισμούς. Ο πλούτος του εδάφους σε θρεπτικά στοιχεία, και μάλιστα σε μορφή άμεσα διαθέσιμη για τα φυτά, όπως και η ύπαρξη ποικιλίας μικροοργανισμών, καθορίζουν τη γονιμότητα του εδάφους, μια πολύ αξιόλογη ιδιότητα του εδάφους για τη γεωργική παραγωγή. Η σημασία των μικροοργανισμών για τη γονιμότητα των εδαφών τονίζεται ιδιαίτερα από την Οικολογική ή Βιολογική Γεωργία η οποία προσπαθεί να ενισχύσει τους μικροοργανισμούς του εδάφους και τα διαθέσιμα στα φυτά θρεπτικά στοιχεία, χωρίς τη χρησιμοποίηση χημικών λιπασμάτων.

Δυστυχώς αυτούς τους περιορισμούς τείνουμε να τους αγνοούμε στις καλλιεργητικές μας επιλογές συνεπικουρούμενοι από την τεχνολογία ή την προσπάθειά μας να αποκομίσουμε βραχυχρόνια οφέλη. Στους λόφους της Πέλλας, για παράδειγμα, τα τελευταία 20 χρόνια επεκτάθηκε η καλλιέργεια ποτιστικού βαμβακιού με ανόρυξη γεωτρήσεων. Η πτώση της υπεδάφιας στάθμης δεν φαίνεται να απασχολούσε τους συμπατριώτες μας γεωργούς οι οποίοι κάθε χρόνο κατέβαζαν τις αντλίες όλο και βαθύτερα. Από τα 40-50 μέτρα άντλησης τα πρώτα χρόνια έ-

$$400 + 500 + 400 = 1300$$

φτασαν δύο δεκαετίες αργότερα να αντλούν νερό από βάθη 250 και 300 μέτρων. Το καλοκαίρι του 2001 η Πέλλα πέρασε στα πρωτοσέλιδα καθώς ανιχνεύτηκε η παρουσία νιτρωδών και νιτρικών στο δίκτυο ύδρευσης του οικισμού σε επίπεδα τριπλάσια των επιτρεπομένων. Τώρα οι κάτοικοι θα κληθούν να πληρώσουν εις πολλαπλάσιο τα πρόσκαιρα κέρδη που αποκόμισαν από τη ληστρική εκμετάλλευση των φυσικών τους πόρων. Οι εκτάσεις αυτές μπορούν θαυμάσια να καλλιεργηθούν με αμπέλια και μετά από οينوποίηση σε καλά οργανωμένες μονάδες να δώσουν κρασιά εκλεκτής ποιότητας που θα μπορούσαν να ταξίδευαν στα πέρατα της οικουμένης από τους χιλιάδες τουρίστες-επισκέπτες που έρχονται να επισκεφθούν τη γενέθλια γη του μεγάλου στρατηλάτη. Ιδού ένα παράδειγμα ολοκληρωμένης και αειφορικής ανάπτυξης μιας αγροτικής περιοχής. Η ευθύνη και η συμβολή της τοπικής αυτοδιοίκησης και του συνεταιριστικού κινήματος είναι καθοριστική στο σχεδιασμό και στην υλοποίηση τέτοιων αειφορικών δράσεων.

9

5.1
Εικόνα 5.1 Αναβαθμίδες σε ένα νησί των Κυκλάδων, δείγμα της πρόνοιας και του σεβασμού των ανθρώπων στους πολύτιμους εδαφικούς πόρους

2.2 Οικονομικές ιδιότητες του εδάφους

Ως τέτοιες χαρακτηρίζονται: το αμετάθετο, το ανεπαύξητο και το άφθαρτο, όπως διατυπώθηκαν από τον David Ricardo, τον Adam Smith και τον v. D. Goltz (Παπαγεωργίου, 1967 και Ahl, 1972).

Το αμετάθετο, αναφέρεται στη θέση του εδάφους ως ένα σύνολο το οποίο δεν μπορεί να μεταφερθεί από μια θέση σε μια άλλη (φυσικώς αμετάθετο) σε αντίθεση με τους άλλους συντελεστές της παραγωγής (εργασία, κεφάλαιο και διαχείριση) που μεταφέρονται και ενσωματώνονται στο έδαφος για την πραγματοποίηση της γεωργικής παραγωγής.

Η γεωργική γη (αν και αυτό είναι παράδοξο) οικονομικώς είναι η περισσότερο μεταθετή χρήση του εδάφους, γιατί μπορεί να χρησιμοποιηθεί εναλλακτικά

(οικιστικά, γεωργικά (διάφορες καλλιέργειες, δύο καλλιέργειες το χρόνο, κλπ.), βιομηχανικά κλπ.). Από τη στιγμή όμως που από γεωργική μετατραπεί σε αστική με την ανέγερση κατοικιών, κτιρίων κλπ. η ευκινησία της (mobility) μειώνεται δραστικά.

Το ανεπαύξητο, αναφέρεται στην έκταση του εδάφους η οποία είναι ορισμένη και δεν μπορεί να ξεπεράσει την έκταση που καταλαμβάνει η ξηρά της γήινης σφαίρας (**φυσικώς ανεπαύξητο**) και στην **ποιότητα του εδάφους (οικονομικώς ανεπαύξητο)** που σημαίνει ότι έδαφος πρώτης, δεύτερης κ.ο.κ. ποιότητας είναι ορισμένο σε έκταση και δεν μπορεί να αυξηθεί.

Το άφθαρτο, αναφέρεται στα συστατικά του εδάφους, τα οποία δεν φθείρονται. Για το λόγο αυτό το έδαφος δεν έχει απόσβεση και είναι ιδιαίτερα ελκυστικό ως μορφή επένδυσης, αρκούμενη μάλιστα σε χαμηλότερο τόκο εξαιτίας της μεγάλης ασφάλειας που παρέχει η επένδυση.

3. Το έδαφος ως συντελεστής των άλλων τομέων παραγωγής

Τόσο ο δευτερογενής τομέας της παραγωγής (βιομηχανία-βιοτεχνία), όσο και ο τρίτογενής (υπηρεσίες) χρειάζονται το έδαφος, με την έννοια της χερσαίας επιφάνειας για την εγκατάσταση και ανάπτυξη των σχετικών δραστηριοτήτων τους (Καϊσερλίδης, 1975).

Επιπλέον το έδαφος, με την ιδιότητά του ως φορέα πλουτοπαραγωγικών πόρων (πετρέλαιο, κάρβουνο, διάφορες πρώτες ύλες) στο εσωτερικό του (υπέδαφος), αποτελεί τη φυσική πηγή τους. Η εκμετάλλευση των πλουτοπαραγωγικών πόρων οδηγεί, ως γνωστόν, στην ανάπτυξη σειράς μεταλλευτικών και βιομηχανικών δραστηριοτήτων για την εξόρυξη, εμπλουτισμό και επεξεργασία τους με τελικό σκοπό την κατασκευή μιας τεράστιας σειράς προϊόντων που δεσπόζουν στο σημερινό τεχνικό μας πολιτισμό.

Ο χώρος εγκατάστασης των διαφόρων βιομηχανικών δραστηριοτήτων εξαρτάται από την απόσταση από τις αγορές πρώτων υλών, εργατικού δυναμικού και διάθεσης των παραγόμενων προϊόντων ή υπηρεσιών, χωρίς να εμποδίζεται είτε από την ποιότητα του εδάφους (γονιμότητα) είτε από τα τοπογραφικά του χαρακτηριστικά, είτε τέλος, από τις κλιματολογικές συνθήκες.

4. Διαφορές απαιτήσεων σε έδαφος στους τομείς της παραγωγής

Με βάση τα όσα αναφέρθηκαν προηγουμένα, εύκολα αντιλαμβάνεται κανείς, ότι το έδαφος δεν είναι για τα φυτά μια αδρανής βάση, όπως συμβαίνει στις άλλες χρήσεις του εδάφους, αλλά ένα περιβάλλον ζωντανό, ένας χώρος εντατικών βιολογικών και φυσικοχημικών φαινομένων που προσδίδουν σ' αυτό διάφορες ιδιότητες με επιστέγασμα μια υψηλή ή χαμηλή γονιμότητα.

μεγάλη αρ. ημερ → μικρό μέρος γεωργών
μικρο αρ. γεωργ. → μεγαλύτερο τ.έ. εμπειρ. γης

Το έδαφος μαζί με το κλίμα συνιστούν το φυσικό περιβάλλον που επηρεάζει καθοριστικά τη γεωργική παραγωγή, αφού αφήνει λίγα περιθώρια στο σύγχρονο γεωργό για την παράκαμψη των κλιματικών και εδαφικών αντιξοοτήτων. Η θέση του εδάφους έχει επίσης σημασία, αλλά έρχεται σε δεύτερη μοίρα, από την ύπαρξη των προηγούμενων παραγόντων (Barlowe, 1965).

Το γεγονός αυτό έχει τεράστια σημασία γιατί αποκλείει εντελώς ή καθιστά οικονομικά ασύμφορη την παραγωγή τροφίμων σε περιοχές ή χώρες με αντίξοες κλιματολογικές και εδαφικές συνθήκες.

Λαμβάνοντας δε υπόψη ότι η επιβίωση του ανθρώπινου γένους εξαρτάται από την ύπαρξη τροφίμων, οι χώρες με ευνοϊκές κλιματικές και εδαφικές συνθήκες και κατά συνέπεια με αυξημένη παραγωγή τροφίμων είναι δυνατό να ευημερήσουν στο μέλλον, πολύ περισσότερο από ό,τι οι βιομηχανικά αναπτυσσόμενες χώρες με περιορισμένη όμως γεωργική παραγωγή. Δηλ., μακροχρόνια, πιστεύεται πως είναι δυνατόν να αντιστραφούν οι όροι με τη μεταφορά του πλούτου από τις βιομηχανικά προς τις γεωργικά αναπτυσσόμενες χώρες. Σημ. 29 Νοβ 2006

5. Η έννοια της μικρής και μεγάλης γεωργικής εκμετάλλευσης

Στη χώρα μας εξακολουθούμε να μιλάμε για μικρές γεωργικές εκμεταλλεύσεις οικογενειακού χαρακτήρα με πολύ μικρή και συνάμα πολυτεμαχισμένη ιδιοκτησία, ανεπαρκείς επενδύσεις, χαμηλή παραγωγικότητα και υψηλό κόστος παραγωγής. Αγνωούμε έτσι μια μερίδα γεωργών που, για πολλούς και διαφόρους λόγους, έχουν δημιουργήσει μία εκμετάλλευση η οποία ξεπερνά τα όρια της οικογενειακής γεωργικής εκμετάλλευσης αφού βασίζεται, σχεδόν αποκλειστικά, σε ξένα εργατικά χέρια και έχει επενδύσει αξιόλογα ποσά σε μηχανήματα και εγκαταστάσεις.

Η βαθμιαία εισαγωγή νέας τεχνολογίας στη γεωργία έχει διαπιστωθεί ότι οδηγεί στην αύξηση των ανισοτήτων ως προς τον έλεγχο της γεωργικής γης που αποτελεί τον κύριο παραγωγικό συντελεστή στη γεωργία. Έτσι, διαμορφώνεται μια δ्वική ή δίμορφη γεωργική δομή (dual structure). Με τον όρο αυτό αναφερόμαστε στη δομή της γεωργίας όπου από τη μια μεριά έχουμε ένα μεγάλο αριθμό γεωργών που καλλιεργούν ένα μικρό μέρος της γεωργικής γης και από την άλλη μεριά ένα μικρό αριθμό γεωργών που καλλιεργούν το μεγαλύτερο μέρος της γεωργικής γης.

Ένα βασικό ερευνητικό πρόβλημα στη μελέτη των μικρών γεωργικών εκμεταλλεύσεων είναι ο επακριβής προσδιορισμός του, τι εννοούμε δηλαδή λέγοντας μικρή γεωργική εκμετάλλευση. Οι ορισμοί που υπάρχουν στη διεθνή βιβλιογραφία βασίζονται άλλοτε στο μέγεθος της καλλιεργούμενης γης, άλλοτε στο ύψος των πωλήσεων, άλλοτε στον εμπορευματικό τους ή όχι χαρακτήρα (παραγωγή κυρίως για αυτοκατανάλωση παρά για την αγορά), στην προέλευση της καταβαλλόμενης εργασίας (οικογενειακή), στο κατά πόσο η διαχείρισή τους γίνεται από τα ίδια τα μέλη της οικογένειας στα οποία ανήκει η γεωργική εκμετάλλευση, στο ποσοστό του γεωργικού εισοδήματος σε σχέση με το συνολικό οικογενειακό εισόδη-

μα, ή τέλος σε συνδυασμό δύο ή περισσότερων από τα παραπάνω κριτήρια. Το πρόβλημα γίνεται ακόμη μεγαλύτερο όταν κανείς προσπαθήσει να δώσει έναν ορισμό που θα χρησιμοποιηθεί σε διαπολιτισμικές συγκρίσεις, ιδιαίτερα απαραίτητες για να αντιληφθούμε το τι συμβαίνει στη γεωργία με την εισαγωγή νέας τεχνολογίας και την ενσωμάτωσή των αγροτικών κοινοτήτων στη διεθνή αγορά.

Σύμφωνα με έναν ορισμό ερευνητών του Υπουργείου Γεωργίας των ΗΠΑ (Carlin και Crecink, 1979:933) ως μικρές γεωργικές εκμεταλλεύσεις χαρακτηρίζονται όλες εκείνες που ανήκουν σε γεωργικές οικογένειες των οποίων:

α) το καθαρό οικογενειακό εισόδημα από όλες τις πηγές (γεωργικές και εξωγεωργικές) είναι χαμηλότερο από το διάμεσο μη αστικό εισόδημα της πολιτείας,

β) το σημαντικότερο μέρος του εισοδήματός τους, όχι όμως απαραίτητα και το μεγαλύτερο, προέρχεται από τη γεωργία, και

γ) τα μέλη της οικογένειας καταβάλλουν την περισσότερη εργασία και ασκούν τη διαχείριση της γεωργικής τους εκμετάλλευσης.

Η Αγροτική Τράπεζα σε μελέτη της που δημοσιεύτηκε το 1973 αλλά αντλούσε τα στοιχεία της από πανελλαδικό συστηματικό δείγμα 1.406 οικογενειακών γεωργικών επιχειρήσεων της καλλιεργητικής περιόδου 1968-69, δίνει τους παρακάτω τρεις τύπους οργάνωσης της γεωργικής δραστηριότητας (σελ. 5-6):

α) **"Οικογενειακή Γεωργική Εκμετάλλευση**, παράγουσα προϊόντα, βασικώς, προς αυτοκατανάλωσιν. Εις την περίπτωση αυτήν δεν λειτουργεί ο μηχανισμός αριστοποιήσεως του οικονομικού αποτελέσματος αλλά εκείνος της αριστοποιήσεως της χρησιμότητος, ως αυτή προσδιορίζεται, υποκειμενικώς, από την εξασφάλισιν ορισμένου συνδυασμού αυτοκαταναλισκομένων προϊόντων.

β) **Οικογενειακή Γεωργική Επιχείρησις**, παράγουσα προϊόντα, βασικώς, δια την αγοράν και στηριζομένη, εις ότι αφορά την εργασίαν, εις το δυναμικόν της οικογενείας. Εις την περίπτωση αυτήν λειτουργεί ο μηχανισμός αριστοποιήσεως του οικονομικού αποτελέσματος εκ της χρησιμοποίησεως του εργασιακού δυναμικού της οικογενείας και των διαθέσιμων εδαφικών πόρων.

γ) **Γεωργική επιχείρησις**, παράγουσα προϊόντα αποκλειστικώς δια την αγοράν. Εις την περίπτωση αυτήν λειτουργεί πλήρως ο μηχανισμός μεγιστοποιήσεως του κέρδους."

Από τους παραπάνω τρεις τύπους η έρευνα εξαίρεσε τις οικογενειακές γεωργικές εκμεταλλεύσεις θέτοντας ως ένα από τα κριτήρια επιλογής του δείγματός της την καλλιέργεια έκτασης μεγαλύτερης των 20 στρεμμάτων. Συνεπώς η έρευνα αφορούσε τους δύο άλλους τύπους γεωργικών εκμεταλλεύσεων (οικογενειακές γεωργικές επιχειρήσεις και γεωργικές επιχειρήσεις) αλλά δεν μας έδωσε τα ποσοστά συμμετοχής κάθε μιας στο σύνολο του δείγματος ούτε και εμφάνισε τα αποτελέσματα κατά τύπο εκμετάλλευσης για να έχουμε ποσοτικές εκτιμήσεις των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών τους.

Ο Βακάκης (1973) που είχε την επιστημονική ευθύνη της παραπάνω έρευνας, σε άρθρο του που δημοσιεύτηκε την ίδια χρονιά, προσέθεσε έναν τέταρτο τύπο γεωργικής παραγωγικής δραστηριότητας, αυτού της Ομαδικής Γεωργικής

Χαρακτηρ
λαοικώ
αποσκ.

λαοικώ
αποσκ

αποσκ
61.
αποσκ.

(Handwritten signature)

Επιχείρησης. Ως **Ομαδική Γεωργική Επιχείρηση** χαρακτηρίσε τη συνένωση, με βάση ορισμένες αρχές, ενός αριθμού Οικογενειακών Γεωργικών Επιχειρήσεων για την από κοινού αντιμετώπιση του συνόλου ή μέρους των παραγωγικών δραστηριοτήτων και διαδικασιών.

Ο Βεργόπουλος (1975:210-5) διακρίνει δύο τύπους γεωργικών εκμεταλλεύσεων: τις "μεσαίες αγροτικές επιχειρήσεις" αυτές δηλαδή που καλλιεργούν από 10 μέχρι 500 στρέμματα και βασίζονται στην προσωπική εργασία του χωρικού και της οικογένειάς του και τις αγροτικές επιχειρήσεις αυτές δηλαδή που καλλιεργούν πάνω από 500 στρέμματα.

Ο Burgel (1977, 1978) σε έρευνά του στην περιοχή Κορίνθου, Ζακύνθου, στους πρόποδες του Βερμίου (Βέροια, Νάουσα, Επισκοπή, Πλάτανος), στην πεδιάδα της Θεσ/νίκης (Αλεξάνδρεια, Σίνδος) και στο Νομό Ξάνθης (Ξάνθη, Σέλερο, Όλβιο και Εχίνος) διακρίνει τρεις ομάδες γεωργών: τους **μικροϊδιοκτήτες ή αγροκαλλιεργητές** που καλλιεργούν μέχρι 20 στρέμματα, τους **μέσους αγροκαλλιεργητές** (20-69 στρέμματα) και τους **μεγάλους καλλιεργητές** (70 στρέμματα και άνω). Το σχήμα του όμως καταλήγει να γίνει πενταμερές αφού χωρίζει κάθε μία από τις δύο πρώτες ομάδες σε άλλες δύο (μέχρι 10 στρέμματα, 10-19 στρέμματα, 20-39 στρέμματα και 40-69 στρέμματα).

Ο Λάμπρος (1983:268-76) χρησιμοποιώντας ως κριτήρια το μέγεθος της καλλιεργούμενης επιφάνειας, το βαθμό εκμηχάνισης, τον τρόπο διαχείρισης και το βαθμό εμπορευματοποίησης της παραγωγής δίνει ένα ταξινομικό σχήμα αποτελούμενο από πέντε διαφορετικές μορφές παραγωγής:

- Οικογενειακή Αγροτική Εκμετάλλευση
- Οικογενειακή Αγροτική Επιχείρηση
- Μεγάλη Ιδιωτική Αγροτική Επιχείρηση
- Κοινή Αγροτική Ανώνυμη Εταιρεία
- Παραδοσιακός ή Αγροτοβιομηχανικός Συνεταιρισμός

τις οποίες συνδέει με τους τρεις διαφορετικούς ιστορικούς τρόπους παραγωγής (προκαπιταλιστικό, καπιταλιστικό (πρώιμο και ύστερο καπιταλιστικό) και προσοσιαλιστικό).

Η διαίρεση αυτή έχει πολλές ομοιότητες με το σχήμα που πρότεινε ο Βακάκης (1973). Οι μόνες ουσιαστικές διαφορές τους συνίστανται στον καθορισμό της μορφής λειτουργίας της Ομαδικής Γεωργικής Επιχείρησης (Ανώνυμος Εταιρεία) και στην προσθήκη μιας νέας μορφής (παραδοσιακός ή αγροτοβιομηχανικός συνεταιρισμός). Η θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς ότι και οι δύο μορφές αποτελούν υποπεριπτώσεις της Ομαδικής Γεωργικής Επιχείρησης όταν καθοριστεί η νομική μορφή της λειτουργίας της (ανώνυμη εταιρεία ή συνεταιρισμός).

Ο Λάμπρος δίνει σε έναν πίνακα (Πίνακας 5.1) τα κύρια χαρακτηριστικά των παραπάνω πέντε τύπων αγροτικών εκμεταλλεύσεων μαζί με τα ποσοστά συμμετοχής τους στο σύνολο των γεωργικών εκμεταλλεύσεων και στο σύνολο των καλλιεργουμένων εκτάσεων της χώρας σύμφωνα με τα στοιχεία της απογραφής γεωργίας-κτηνοτροφίας του 1971. Θα πρέπει όμως να παρατηρήσει κανείς ότι παρά

το γεγονός ότι ο Λάμπρος (1973:268) μνημονεύει τέσσερα διαφορετικά κριτήρια χρησιμοποιεί μόνον ένα (μέγεθος καλλιεργούμενης έκτασης) για τον παραπάνω διαχωρισμό. Εκτός και εάν υποθέτει, αν και δεν το αναφέρει, ότι το μέγεθος της καλλιεργούμενης έκτασης συνδέεται στενά με τα υπόλοιπα κριτήρια-χαρακτηριστικά, πράγμα που δε συμβαίνει πάντοτε. Από την άλλη μεριά το κριτήριο του μεγέθους της καλλιεργούμενης έκτασης είναι ασαφές όταν δε συνδέεται με συγκεκριμένο καλλιεργούμενο είδος. Δεν είναι δυνατόν, για παράδειγμα, να εξισωθεί μια γεωργική εκμετάλλευση με 30 στρέμματα σιτηρά με μία άλλη που καλλιεργεί 30 στρέμματα καπνών μπέρλεϋ ή ροδάκινων ή σπαραγγιών κλπ.

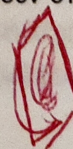
Πίνακας 5.1 Απόπειρα απεικόνισης των μορφών παραγωγής που υπάρχουν στον αγροτικό τομέα της Ελλάδας κατά το 1971

Μορφές παραγωγής	Κύρια χαρακτηριστικά	Ποσοστό	
		Εκμ/σεων	Επιφανειών
1.Οικογενειακές γεωργικές εκμεταλλεύσεις (0-29 στρ)	Πολυκαλλιεργητικές, πρωτόγονες, αρκετά αυτοκαταναλωτικές και άτυπες προκαπιταλιστικές	59,3	22,7(α)
2.Οικογενειακή γεωργική επιχείρηση (30-99 στρέμ.)	Ολιγοκαλλιεργητικές, ημισύγχρονες, κύρια προσανατολισμένες στην αγορά και κερδοσκοπικές, ατομικιστικές του πρώιμου καπιταλισμού	35,7	52,6 (α)
3. Κοινή αγροτική ανώνυμη εταιρεία	Ολιγοκαλλιεργητική ή μονοκαλλιεργητική, σύγχρονη, προσανατολισμένη στην αγορά και κερδοσκοπική, σεπαρατιστική, καπιταλιστική	(β)	(β)
4. Μεγάλη ιδιωτική αγροτική επιχείρηση (100 στρ. Και άνω)	Μονοκαλλιεργητική, υπερσύγχρονη, προσανατολισμένη στην αγορά και υπερκερδοσκοπική, μονοπωλιστική, υστεροκαπιταλιστική	5,0	24,7
5. Παραδοσιακός κ αγροτοβιομηχανικός συνεταιρισμός	Μονοκαλλιεργητικός και πολυκαλλιεργητικός, ορθολογικός, ανοιχτός στην αγορά, αυτοδιαχειριζόμενος και κοινωνικός, προσοσιαλιστικός	(β)	(β)

ΠΗΓΗ: Λάμπρος, Κ. (1973) Πίνακας 52, σελ. 278

(α) Στην Ελλάδα δεν συμπίπτουν πάντα οι ιδιότητες του γαιοκτήτη και του καλλιεργητή. Υπάρχουν βάσιμοι υπολογισμοί πως το 1975 οι μισθούμενες εκτάσεις έφταναν τα 4,4 εκατομμύρια στρέμματα, το 13% της συνολικής καλλιεργούμενης επιφάνειας. βλ. Α. ΠΕΠΕΛΑΣΗΣ, Αγροτική Πολιτική..., σελ. 155. Δικοί μας υπολογισμοί, βασισμένοι στα ποσοστά των νοικιαζόμενων εκτάσεων των ετών 1961 και 1977/78 (11,8% και 18,9% αντίστοιχα), εκτιμούν το ποσοστό των νοικιαζόμενων εκτάσεων το 1986 στο 23,6% των καλλιεργούμενων εκτάσεων.

(β) Οι μορφές 1, 2 και 4 μπορούν να απογραφούν στατιστικά γιατί θεωρούνται νοικοκυριά. Αντίθετα οι 3 και 5 (είναι βέβαια ακόμα ολιγάριθμες) δεν μπορούν να απογραφούν στατιστικά επειδή δεν αναγνωρίζονται από τη νομοθεσία που ισχύει από το 1914.

Οι Flinn και Buttel (1980:950) πιστεύουν ότι η έννοια της "ανεξάρτητης εμπορευματικής παραγωγής" (independent commodity production) σε αντίθεση με την έννοια της "οικογενειακής γεωργικής εκμετάλλευσης" (family farm) βοηθά περισσότερο στην κατανόηση της διαχρονικής εξέλιξης της πολιτικής οικονομίας της γεωργίας. Οι ίδιοι ορίζουν την έννοια της "ανεξάρτητης εμπορευματικής παραγωγής" (ΑΕΠ) ως τη γεωργική εκμετάλλευση στην οποία:

- α) υπάρχει οικογενειακή ιδιοκτησία του εδάφους και των άλλων κεφαλαιουχικών στοιχείων και επί πλέον οικογενειακός έλεγχος στη χρησιμοποίηση αυτού του κεφαλαίου.
- β) το μεγαλύτερο μέρος της καταβαλλόμενης γεωργικής εργασίας προέρχεται από τα μέλη της οικογένειας.
- γ) ο γεωργός έχει, κατά το μεγαλύτερο μέρος ή πλήρως, εμπορευματικό προσανατολισμό συμμετέχοντας σε ανταγωνιστικές αγορές για τα γεωργικά εφόδια και τα προϊόντα του, και
- δ) η επιβίωση της γεωργικής οικογένειας στηρίζεται κυρίως στο γεωργικό εισόδημα και στην οικιακή παραγωγή προϊόντων.

Οι ίδιοι υποστηρίζουν ότι τρεις άλλες βασικές έννοιες βοηθούν σημαντικά στην κατανόηση της διαχρονικής εξέλιξης των γεωργικών δομών και απαντούν στο βασικό ερώτημα "γιατί εξακολουθεί να παραμένει η μικρή οικογενειακή εκμετάλλευση σε έναν χώρο όπου ισχύει το δόγμα του γίνε μεγαλύτερος ή εξαφανίσου;". Οι έννοιες αυτές είναι:

Διαφοροποίηση, Αναφέρεται στην τάση που έχουν ορισμένοι γεωργοί, σε μια εμπορευματική οικονομία, να είναι αποτελεσματικοί και παραγωγικοί σε διαφορετικό βαθμό, να έχουν άνιση πρόσβαση σε κληρονομούμενο πλούτο, και να έχουν διαφορετική ικανότητα στη συσσώρευση πλούτου. Συνέπεια της λειτουργίας του μηχανισμού της διαφοροποίησης είναι το γεγονός ότι οι ανισότητες στην ιδιοκτησία θα έχουν την τάση να αυξάνουν. Διάφοροι μηχανισμοί είναι σε θέση να επιταχύνουν τη διαφοροποίηση, όπως: η διαρκής εισαγωγή στη γεωργία καινούριας τεχνολογίας και η εφαρμογή μέτρων γεωργικής πολιτικής, ιδιαίτερα όταν δεν ευνοούν τους μη προνομιούχους γεωργούς.

Αναπαραγωγή, είναι λογικό επακόλουθο της διαφοροποίησης. Αναφέρεται στο βαθμό ή στην έκταση κατά την οποία οι οικογενειακές γεωργικές εκμεταλλεύσεις, ως ένα σύνολο, θα έχουν τα μέσα για τη συνέχιση της δραστηριότητάς τους και πέρα από τα βιολογικά όρια των παρόντων διαχειριστών τους. Εάν η οικογένεια δεν μπορεί να εξασφαλίσει ένα επαρκές εισόδημα από τη γεωργική της εκμετάλλευση τότε έχει δύο εναλλακτικές δυνατότητες. Η θα πρέπει να διακόψει τη γεωργική της δραστηριότητα εξαναγκάζοντας τα μέλη της να αναλάβουν άλλη απασχόληση εκτός γεωργίας ή θα πρέπει να αναζητήσει παράλληλα και εξωγεωργικές πηγές απασχόλησης για τη συμπλήρωση του γεωργικού της εισοδήματος. Στην πρώτη περίπτωση έχουμε ολική έλλειψη αναπαραγωγής της εκμετάλλευσης ενώ στη δεύτερη έχουμε μερική αναπαραγωγή της.

Μετασχηματισμός, αναφέρεται σε ποιοτικές αλλαγές στη φύση των οικογε-

Ερωτ

2014
2016

4
7
2020

νειακών γεωργικών εκμεταλλεύσεων οι οποίες έχουν ως αποτέλεσμα ένας σημαντικός αριθμός των γεωργικών εκμεταλλεύσεων να μην προσεγγίζουν τα χαρακτηριστικά της ανεξάρτητης εμπορευματικής παραγωγής. Ο μετασχηματισμός μπορεί να παρομοιαστεί με μια διαβαθμισμένη κλίμακα (continuum). Στη μια άκρη της κλίμακας έχουμε την εξαφάνιση της οικογενειακής γεωργικής εκμετάλλευσης ως αποτέλεσμα της πλήρους αδυναμίας της να αναπαραχθεί, ενώ στην άλλη άκρη έχουμε τη μεγάλη γεωργική εκμετάλλευση επιχειρηματικής μορφής η οποία βασίζεται στην ξένη αμειβόμενη εργασία για την εκτέλεση των περισσότερων γεωργικών εργασιών. Βέβαια στο ενδιάμεσο της κλίμακας έχουμε διάφορες μορφές μετασχηματισμού της οικογενειακής γεωργικής εκμετάλλευσης που πλησιάζουν περισσότερο ή λιγότερο προς μία από τις δύο αυτές μορφές οργάνωσης της παραγωγής.

Πολλά κοινά σημεία με την παραπάνω θεωρητική προσέγγιση των Flinn και Buttel παρουσιάζει η βαθυστόχαστη συγκριτική μελέτη του Καραβίδα η οποία δημοσιεύτηκε το 1931 και εξακολουθεί να διατηρεί ολοζώντανη την επικαιρότητά της. Ο Καραβίδας (1978) αναλύει διεξοδικά έξη προκαπιταλιστικές μορφές οργάνωσης της γεωργικής παραγωγής στο βαλκανικό χώρο:

- α) τη σλαβική πατριά ή Ζάντρουγκα,
- β) το τσελιγκάτο,
- γ) το τσιφλίκι,
- δ) το βαλκανικό κεφαλοχώρι,
- ε) την ατομιστική χωρική οικογένεια των ελευθέρων μικροϊδιοκτητών καλλιεργητών, και

στ) τη "μιξομικροαστοχωρική" οικογένεια των κτηματιών

Τις παραπάνω μορφές οργάνωσης της γεωργικής παραγωγής αναλύει ο Καραβίδας με βάση τέσσερα ξεχωριστά αναλυτικά εργαλεία:

α) **τη χωρητικότητά τους**, δηλαδή την ικανότητα κάθε μορφής οργάνωσης της παραγωγής να αυξάνει το ανθρώπινο δυναμικό της χωρίς να επιμερίζεται σε άλλες,

β) **τη δυναμικότητά τους**, δηλαδή την ικανότητα καθεμιάς παραγωγικής μορφής να αναπαράγει με δικά της μέσα όχι μόνο το ανθρώπινο δυναμικό της αλλά και την υλικοτεχνική βάση (έδαφος, ζώα, εργαλεία και κεφάλαια) που είναι απαραίτητη για τη συνέχιση της παραγωγικής της δραστηριότητας στις επόμενες γενιές,

γ) τον τρόπο οργάνωσης της ασφάλειας και της πίστης, και

δ) τον τρόπο και την έκταση της σύνδεσης κάθε παραγωγικής μορφής με τη χρηματική οικονομία.

Σε δική μας ερευνητική εργασία (Δαουτόπουλος, 1990, 1995) που στόχευε στη μελέτη και συγκριτική θεώρηση των μικρών και μεγάλων γεωργικών εκμεταλλεύσεων προσπαθήσαμε να υιοθετήσουμε έναν ορισμό. Θέλαμε όμως ο ορισμός αυτός να έχει κοινωνική καταξίωση, με την έννοια ότι δεν είναι δημιούργημα του ερευνητή με βάση ποσοτικά ή ποιοτικά χαρακτηριστικά των γεωργικών εκμετα-

© SCS

λεύσεων, αλλά αναγνωρίζεται από τους γεωργούς της μελετώμενης κοινότητας.

Η επιτόπια έρευνα στο χωριό έδωσε τα απαραίτητα στοιχεία για τη θεμελίωση ενός τέτοιου ορισμού. Σύμφωνα με τους ίδιους τους κατοίκους του χωριού οι γεωργοί που καλλιεργούσαν πάνω από 30 στρέμματα καπνά μπέρλεϋ και βασίζονταν κατά κύριο λόγο, αν όχι αποκλειστικά, στην εργασία ξένων εργατών δεν χαρακτηρίζονταν ως γεωργοί αλλά ως επιχειρηματίες. Όπως έλεγαν χαρακτηριστικά, "αυτός δεν κάνει γεωργία, κάνει επιχείρηση. Αντίθετα οι γεωργοί που βασίζονταν σε δικά τους εργατικά χέρια και μόνο σε εξαιρετικές περιπτώσεις και πάντα υποβοηθητικά προσλάμβαναν κάποιον ή κάποιους εργάτες για λίγες ημέρες, αυτοί έκαναν γεωργία και όχι επιχείρηση. Έτσι το ποιός είναι γεωργός και το ποιός είναι επιχειρηματίας είναι ξεκάθαρο στους κατοίκους του χωριού.

Οι διακρίσεις αυτές, τηρουμένων των αναλογιών, συμφωνούν απόλυτα με τα ευρήματα της ξένης βιβλιογραφίας που κάνει διάκριση μεταξύ της οικογενειακής γεωργικής εκμετάλλευσης (family farm ή small farm) και της επιχειρηματικής (large-scale operation ή farm business) ως επακόλουθο της ανάπτυξης της γεωργίας των χωρών της Δυτικής Ευρώπης και των ΗΠΑ.

6. Τα αποτελέσματα των εγγειοδιαρθρωτικών ερευνών

Στα τέλη της 10ετίας του 1980 αλλά κυρίως στη διάρκεια της 10ετίας του 1970 ξεπήδησαν στην Αμερική και στις αναπτυγμένες χώρες του Ευρωπαϊκού Βορρά δύο αξιόλογα κοινωνικά κινήματα. Το πρώτο κίνημα που οι Buttel και Larson (1979:471) το χαρακτηρίζουν ως "κίνημα για τη μεταρρύθμιση της γης" (land reform movement), ξεπήδησε μέσα από την κριτική για το κοινωνικό κόστος της μεγάλης και ιδιαίτερα της επιχειρηματικής γεωργίας. Οι αρνητικές επιπτώσεις της μεγάλης κλίμακας επιχειρηματικής γεωργίας για τις αγροτικές περιοχές, τις αγροτικές κοινότητες και τους κατοίκους τους έχουν τεκμηριωθεί από την πρωτοποριακή εργασία του Αμερικανού αγροτοκοινωνιολόγου Goldschmidt (1947, 1978 και 1978α).

Οι υποστηρικτές της κίνησης αυτής δεν περιορίστηκαν στην αποτύπωση των αρνητικών επιπτώσεων από την αύξηση του μεγέθους των γεωργικών εκμεταλλεύσεων και την ανάπτυξη της επιχειρηματικής γεωργίας (corporate agriculture) αλλά προχώρησαν και στην πρόταση μέτρων όπως: την κατάτμηση των μεγάλων γεωργικών εκμεταλλεύσεων, την κατάργηση των επιδοτήσεων που ευνοούν περισσότερο τις μεγάλες εκμεταλλεύσεις, τη θέσπιση περιορισμών στην είσοδο στη γεωργία μεγάλων μη γεωργικών επιχειρήσεων, την υποστήριξη και διατήρηση της οικογενειακής γεωργικής εκμετάλλευσης, κ.ά.

Το δεύτερο κίνημα, που είναι σχετικό με το προηγούμενο, αναφέρεται στο γνωστό περιβαλλοντικό κίνημα. Το περιβαλλοντικό κίνημα στράφηκε στην αρχή στην επισήμανση των προβλημάτων που δημιουργεί η ρύπανση της ατμόσφαιρας και η σπατάλη των παραγωγικών πόρων στα αστικά κέντρα και η καταστροφή του φυσικού περιβάλλοντος. Βαθμιαία το κίνημα έστρεψε την προσοχή του

εργασιακή διαρθρωτική έρευνα
Από δω μέχρι
για τη 10ετία
δεν έχουμε